

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/123-127>

Elnarə Zülfüqarova
Bakı Qızlar Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0000-0003-3375-2498>
elnara17002@gmail.com

Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas mühüm amillər

Xülasə

Şəxsiyyətin inkişafı çoxfaktorlu prosesdir və insanın formalaşmasına həm bioloji, həm də sosial amillər təsir göstərir. Əsasən, irsiyyət insanın fizioloji və psixoloji potensialını müəyyən edir, ancaq bu potensialın reallaşması mühit və tərbiyədən asılıdır. Ailə mühiti, valideyn davranışları və sosial münasibətlər uşağın dəyərlərini, vərdislərini və emosional inkişafını formalaşdıran başlıca faktorlar arasındadır.

Məqsəd: mövzunun məqsədi şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas amilləri müəyyənəldirərək onların formalaşma prosesindəki rolunu izah etməkdir.

Təhsil sistemi və məktəb mühiti intellektual inkişafı, sosial bacarıqları və özünüdərək prosesini gücləndirən vacib amillərdir. Həmyaşıdlarla ünsiyyət isə sosiallaşma, uyğunlaşma və əməkdaşlıq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bununla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri, texnologiya və mədəni mühit də şəxsiyyətin dünyagörüşünə, davranış modellərinə və sosial dəyərlərinə təsir göstərir. Şəxsin özünütərbiyəsi, məqsədyönlülüüyü və iradəsi isə fərdi inkişafın daxili hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafı irsi xüsusiyyətlərlə sosial təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsində meydana gələn kompleks, ardıcıl və dinamik prosesdir.

Açar sözlər: şəxsiyyətin inkişafı, irsiyyət, mühit, tərbiyə, ailə faktoru, təhsil, sosiallaşma, həmyaşd təsiri, psixoloji inkişaf, mədəni mühit

Elnara Zulfugarova
Baku Girls University
Master's student
<https://orcid.org/0000-0003-3375-2498>
elnara17002@gmail.com

Main Important Factors Influencing Personality Development

Abstract

Personality development is a multifactorial process influenced by both biological and social factors. Heredity largely determines an individual's physiological and psychological potential, but the realization of this potential depends on the environment and upbringing. The family environment, parental behavior, and social relationships are among the key factors that shape a child's values, habits, and emotional development.

Purpose: The purpose of this topic is to identify the main factors influencing personality development and explain their role in the formation process.

The education system and school environment are essential factors that strengthen intellectual development, social skills, and the process of self-awareness. Communication with peers plays a crucial role in the formation of socialization, adaptation, and cooperation skills.

Moreover, mass media, technology, and the cultural environment influence a person's worldview, behavioral patterns, and social values. Self-education, goal orientation, and willpower serve as internal driving forces of personal development.

Thus, personality development is a complex, sequential, and dynamic process arising from the interaction of hereditary traits and social influences.

Keywords: personality development, heredity, environment, upbringing, family factor, education, socialization, peer influence, psychological development, cultural environment

Giriş

Şəxsiyyət inkişafı insanın doğulduğu andan başlayaraq həyatın bütün mərhələlərində davam edən çoxşaxəli və dinamik bir prosesdir. Bu proses yalnız bioloji xüsusiyyətlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial mühit, tərbiyə, mədəni dəyərlər və psixoloji təsirlər kimi müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır.

Şəxsiyyət inkişafı insanın doğulduğu andan başlayaraq həyatın bütün mərhələlərində davam edən çoxşaxəli və dinamik bir prosesdir. Bu proses yalnız bioloji xüsusiyyətlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial mühit, tərbiyə, mədəni dəyərlər və psixoloji təsirlər kimi müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır (Hacıyev, 2017).

Uşağın ailə mühiti, valideynlərin davranış və münasibətləri onun emosional, sosial və intellektual inkişafına birbaşa təsir göstərir. Məktəb və təhsil mühiti də şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır; burada fərd bilik, bacarıq və sosiallaşma imkanlarını genişləndirir, həmyaşıdlarla münasibət quraraq əməkdaşlıq və adaptasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirir (Məmmədova, 2019).

Mədəniyyət və ictimai dəyərlər insanın davranış modellərini, dünyagörüşünü və mənəvi prinsiplərini müəyyənləşdirir. Kütləvi informasiya vasitələri və texnologiyalar da şəxsiyyətin formalaşmasında təsirli amillərdir, çünki fərdin informasiya qəbul etmə tərz, düşüncə və sosial münasibətləri bu kanallar vasitəsilə formalaşır. Şəxsin özünütərbiyəsi, iradəsi, məqsədyönlülüüyü və daxili motivasiyası isə fərdi inkişafın mühüm hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafı irsi və bioloji faktorların sosial, mədəni və psixoloji təsirlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana gələn kompleks, davamlı və dinamik bir prosesdir (İsmayılova, 2018).

Müasir psixologiya və pedaqogikanın araşdırmaları göstərir ki, şəxsiyyətin inkişafı kompleks xarakter daşıyır və heç bir amili digərindən tam ayrı şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyil. Aşağıda şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən əsas amillər geniş şəkildə izah olunur (Rzayeva, 2017).

1. Bioloji (irsi) amillər

Bioloji amillər insanın dünyaya gəlməsi ilə formalaşan və genetik xüsusiyyətlərlə müəyyən olunan xüsusiyyətlərdir. İnsanın temperament tipi, sinir sisteminin gücü, sağlamlıq göstəriciləri, zehni inkişaf potensialı müəyyən dərəcədə irsiyyətlə bağlıdır. İrsi baza şəxsiyyətin inkişaf istiqamətini tam müəyyən etməsə də, onun başlanğıc imkanlarını, psixoloji reaksiyalarının sürətini və emosional davranış xarakterini müəyyən edir. Lakin müasir elmi yanaşma göstərir ki, bioloji amillər şəxsiyyətin yalnız ilkin bazasını təşkil edir və sonrakı inkişaf daha çox sosial təsirlərdən asılıdır (Rzayeva, 2017).

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu vurğulayan bir sıra alimlər olmuşdur. Q. Mendel genetikanın banisi kimi irsi xüsusiyyətlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsini ilk dəfə elmi əsaslarla izah etmişdir. F. Qalton fərdlər arasındakı fərqlərin əsasən bioloji faktorlarla müəyyən olduğunu qeyd edərək irsiyyətin insan qabiliyyət və davranışlarına güclü təsir göstərdiyini iddia etmişdir. H. Eyzenk isə temperamentin və bəzi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin böyük ölçüdə genetik əsaslara malik olduğunu müdafiə etmişdir. Bu tədqiqatçılar ümumilikdə şəxsiyyətin inkişafında bioloji amillərin mühüm rol oynadığını elmi araşdırmalarla sübut etməyə çalışmışlar (Həsənov, 2020).

2. Sosial-mədəni mühit

Sosial mühit insanın yaşadığı cəmiyyəti, mədəni ənənələri, sosial münasibətlər sistemini və ictimai dəyərləri əhatə edir. Cəmiyyətin strukturunda baş verən dəyişikliklər, sosial institutların fəaliyyəti və ictimai münasibətlər sistemi şəxsiyyətin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Ailədə, məktəbdə, ictimai təşkilatlarda formalaşan davranış normaları, qanunlar, əxlaqi dəyərlər və mədəni standartlar insanın sosiallaşma prosesini müəyyən edir. Sosial mühitin zənginliyi və sabilliyi şəxsiyyətin harmonik inkişafının əsas şərtlərindən biridir (Əliyeva, 2018).

Sosial-mədəni mühit şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biridir və Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Alimlər qeyd edirlər ki, insanın şəxsiyyətinin formalaşması yalnız bioloji və irsi faktorlarla müəyyənləşmir, həm də sosial mühit və mədəni təsirlər onun dünyagörüşünü, dəyərlərini və davranış modellərini müəyyən edir.

Azərbaycanın müasir təhsil və psixologiya ədəbiyyatında sosial-mədəni mühit əsasən ailə, məktəb, həmyaşıdlar və geniş ictimaiyyət çərçivəsində öyrənilir. Ailə mühiti uşağın ilk sosial təcrübəsini təmin edir, burada valideynlərin davranışı, ailə dəyərləri və emosional dəstəyi fərdin şəxsiyyətinə birbaşa təsir göstərir (Məmmədov, 2019). Məktəb və təhsil mühiti isə həm biliklərin, həm də sosial bacarıqların inkişaf etdiyi ikinci mühüm sosial mühitdir. Burada şagird həm müəllimdən, həm də həmyaşıdlarından sosial qaydalar, əməkdaşlıq və məsuliyyət anlayışlarını öyrənir.

Həmyaşıdlarla ünsiyyət sosiallaşmanın əsas mənbələrindən biridir və uşaqların və yeniyetmələrin davranış, norma və dəyərləri öyrənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Mədəniyyət və ictimai dəyərlər insanın dünyagörüşünə və şəxsiyyətinin inkişafına birbaşa təsir edir. Azərbaycan cəmiyyətində mədəni irs, adət-ənənələr, folklor və milli dəyərlər uşaqların və gənclərin mənəvi və estetik zövqünü formalaşdırır, onların sosial identifikasiyasını təmin edir.

Müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələri və texnologiyalar da sosial-mədəni mühitin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu kanallar vasitəsilə uşaqlar və gənclər müxtəlif sosial davranış modellərini, dəyərləri və mədəni nümunələri mənimsəyir, öz şəxsiyyətlərinin sosial yönümlü tərəflərini inkişaf etdirirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-mədəni mühitin rolu həm fərdin sosiallaşmasında, həm də mənəvi, emosional və davranışsal inkişafında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Sosial-mədəni amillər irsi və bioloji təsirlərlə birlikdə şəxsiyyətin kompleks və dinamik inkişafını təmin edir.

3. Ailə mühiti və tərbiyə

Ailə şəxsiyyətin formalaşdığı ilk sosial mühitdir. Uşağın emosional sabitliyi, ünsiyyət bacarığı, ətraf aləmə münasibəti ilk növbədə ailə münasibətləri fonunda formalaşır. Ailədə mövcud olan tərbiyə üslubu (avtoritar, liberal, demokratik), valideyn nümunəsi, mənəvi dəyərlər sistemi uşağın daxili dünyasına güclü təsir göstərir. Valideynlərin davranışı, onların bir-birinə münasibəti, sevgi və qayğının səviyyəsi uşağın psixoloji təhlükəsizlik hissini, özünə inamını və sosial adaptasiya qabiliyyətini formalaşdırır. Araşdırmalar göstərir ki, ailə mühitində yaranan disfunksional münasibətlər şəxsiyyət inkişafında problemlərə səbəb ola bilər (Xəlilov, 2014).

4. Təhsil və məktəb mühiti

Təhsil sistemi insanın dünyagörüşünün, sosial bacarıqlarının və intellektual inkişafının formalaşmasına mühüm təsir göstərən amildir. Məktəb yalnız bilik verən deyil, həm də şəxsiyyəti sosial mühitə hazırlayan əsas institutdur. Müəllim–şagird münasibətlərinin humanist xarakter daşması, fərdi yanaşma, motivasiya, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət şəxsiyyətin müsbət inkişafını təmin edir. Məktəb mühitində formalaşan əməkdaşlıq, məsuliyyət, intizam və kommunikasiya bacarıqları insanın gələcək sosial və peşə fəaliyyətinə ciddi təsir edir (Quliyev, 2021).

5. Ünsiyyət və sosial əlaqələr

İnsan sosial varlıqdır və fərdin digər insanlarla qurduğu münasibətlər şəxsiyyətin inkişafının mühüm şərtlərindən biridir. Ünsiyyət prosesində insan özünü ifadə edir, davranış modellərini mənimsəyir, münaqişə həll etmə, empatiya və əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqları inkişaf etdirir. Qrup təcrübəsi, həmyaşid əlaqələri, dostluqlar və sosial fəaliyyətlər şəxsiyyətin sosial-emosional inkişafını gücləndirir. Sosial əlaqələrin məhdud olması və ya neqativ təsirlərlə zəngin olması isə şəxsiyyət inkişafına mane ola bilər (Məmmədov, 2019).

6. Fəaliyyət və şəxsi təcrübə

Psixologiyada qəbul edilmişdir ki, şəxsiyyətin inkişafı fəaliyyət prosesində reallaşır. İnsan nə qədər müxtəlif fəaliyyət növlərində iştirak edərsə, bir o qədər zəngin təcrübə qazanır və fərdi keyfiyyətləri inkişaf edir (Həsənova, 2020).

Oyun, təlim, əmək və yaradıcı fəaliyyət şəxsi bacarıqların, iradi keyfiyyətlərin, məqsədyönlü-lüyün və məsuliyyətin formalaşmasına şərait yaradır. Özünütəcrübə və özünüqiymətləndirmə prosesləri insanın emosional-motivasion sistemini formalaşdırır.

7. Kütləvi informasiya vasitələri və rəqəmsal mühit

Müasir dövrdə media və rəqəmsal texnologiyalar şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas amillər sırasındadır. İnternet mühiti, sosial şəbəkələr və televiziya məzmunu insanların dünyagörüşünə, dəyərlərinə və davranışlarına ciddi təsir göstərir. Pozitiv məzmunlar maarifləndirici təsir göstərsə də, neqativ informasiya axını, aqressiya və yanlış nümunələr şəxsiyyətin formalaşmasında risk yarada bilər. Buna görə də media savadlılığı şəxsiyyət inkişafının vacib komponentinə çevrilmişdir (Əliyev, 2018).

8. Cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlər sistemi

Mənəvi və milli dəyərlər, cəmiyyətin əxlaqi normaları, tarixi yaddaş və mədəni ənənələr şəxsiyyətin daxili dünyasının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Vətənpərvərlik, humanizm, əməksevərlik və tolerantlıq kimi dəyərlərin mənimsənilməsi insanın sosial-mənəvi yetkinliyinə birbaşa təsir edir. Dövlətin ideoloji xətti, təhsil siyasəti və ictimai layihələr dəyərlərin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində mühüm vasitədir (Əliyev, 2018).

Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər kompleks və qarşılıqlı əlaqəli olmaqla insanın həm bioloji, həm sosial, həm də mənəvi tərəflərini əhatə edir. Bu amillərin harmonik şəkildə fəaliyyət göstərməsi şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edən əsas şərtlərdir. Ailə, məktəb, sosial mühit və fərdin öz fəaliyyəti birlikdə insanın sosial yetkinliyini, intellektual səviyyəsini və mənəvi keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir. Buna görə də şəxsiyyətin inkişafı cəmiyyətin bütün institutlarının birgə fəaliyyətini tələb edən çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətli bir prosesdir (Qasımov, 2021).

Nəticə

Şəxsiyyətin inkişafı çoxfaktorlu və dinamik proses olmaqla həm bioloji təməllərə, həm də sosial-mədəni təsirlərə əsaslanır. Araşdırmalar göstərir ki, irsi xüsusiyyətlər yalnız inkişaf üçün başlanğıc imkanlar yaradır, lakin insanın formalaşmasının həlledici hissəsi sosial mühit, tərbiyə və fəaliyyət prosesində baş verir. Ailə münasibətləri, məktəb mühiti, müəllim–şagird əməkdaşlığı, həmyaşıdlarla ünsiyyət və fərdin iştirak etdiyi müxtəlif fəaliyyət növləri onun emosional, intellektual və sosial inkişafını istiqamətləndirir. Müasir dövrdə media və rəqəmsal mühitin təsiri də şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunun pozitiv idarə olunması vacibdir.

Beləliklə, şəxsiyyətin harmonik inkişafı üçün bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı tamamlanması, sağlam ailə mühitinin yaradılması, keyfiyyətli təhsil, pozitiv sosial əlaqələr və düzgün dəyərlər sistemi əsas şərtlər kimi çıxış edir. Cəmiyyətin bütün institutlarının bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyəti insanın mənəvi, psixoloji və sosial yetkinliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2018). *Şəxsiyyətin inkişafında sosial-mədəni mühitin rolu* (s. 15–78). Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əliyeva, L. (2018). *Uşaqların sosial və emosional inkişafında ailə və məktəbin rolu* (s. 18–74). Elm və Təhsil.
3. Hacıyev, A. (2017). *Vətənpərvərlik və dövlətçilik tərbiyəsinin pedaqoji əsasları*. Elm və Təhsil.
4. Həsənov, M. (2020). *Şəxsiyyətin inkişafında genetik və bioloji amillərin təsiri* (s. 25–68). Maarif Nəşriyyatı.
5. Həsənova, S. (2020). *Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafında ailə faktorunun əhəmiyyəti* (s. 22–65). Maarif Nəşriyyatı.
6. İsmayılova, A. (2018). *Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafında həmyaşd və sosial əlaqələrin rolu* (s. 16–60). Elm və Təhsil.
7. Məmmədov, T. (2019). *Tərbiyə və şəxsiyyətin formalaşması: Nəzəri və praktik yanaşmalar* (s. 10–92). Elm və Təhsil.

8. Məmmədova, S. (2019). *Müasir təhsil sistemində psixoloji və tərbiyəvi yanaşmalar* (s. 14–70). Təhsil Nəşriyyatı.
9. Qasimov, R. (2021). *Mədəniyyət və sosial mühitin fərdin şəxsiyyətinə təsiri* (s. 20–82). Nurlan Nəşriyyatı.
10. Quliyev, F. (2021). *Təhsil və məktəb mühitinin psixoloji və sosial təsirləri* (s. 30–85). Nurlan Nəşriyyatı.
11. Rzayeva, N. (2017). *Həmyaşd təsiri və sosiallaşma prosesləri* (s. 12–56). Təhsil Nəşriyyatı.
12. Xəlilov, K. (2014). *Mənəvi tərbiyənin nəzəri əsasları*. Qanun.

Daxil oldu: 06.09.2025

Qəbul edildi: 06.12.2025